

Kín és győzelem

Mi a közös Liszt Ferenc és egy 17. századi politikus történetében? A választ – persze sok csavarral – a romantika korának egyik kedvelt legendája adja meg, amelyet számos művészeti ágban feldolgoztak, Liszt például szimfonikus költeményt írt belőle.

Tizenévesen a Mazeppa volt az első Liszt-darab, ami igazán magával ragadott. Valószínűleg minden szimfonikus költemény élvezhető a program ismerete nélkül, de ez a mű különösen könnyen követhető és amellet hihetetlenül érzékletes, szinte képies és mozdulatszerű elemekkel teli. Belefér a ló ritmikus vágója, sok-sok fenyegető vagy rejtélyes zenekari effektus, de még egy kis balettszerű betét már-már csintalan karaktere is. Na de miért?

Ivan Stepanovic Mazeppa 1639-ben született Kijevtől délre, előkelő származású családban. Gondos neveltetésben részesült, majd a lengyel királyi udvarba küldték apródként. A legjobb körökben forgott, lanton játszott és verseket írt. A király megbízására utazásokat tett Nyugat-Európában, majd miután visszatért Varsóba, Ukrajnában teljesített diplomáciai küldetéseket.

Birtokai Volhíniában feküdtek, egy bizonyos Falibowski úr szomszédságában. Mazeppa rendszeresen eljárt Falibowski feleségéhez; a gyanakvó férj egyszer úgy tett, mintha távozna, de valójában csak elrejtőzött, hogy rajtaüthessen a házasságtörőkön. Letépte Mazeppa ruháit, lovára kötözte őt, és jól rá is ijesztett az állatra ostorral, pisztollyal. A ló tüskés bozótton átgázolva vágatott haza, Mazeppa szolgálai először rá sem ismertek sebekkel borított gazdájukra.

Az ügy után Mazeppa nem maradhatott Lengyelországban: Ukrajnába ment diplomataként, bár ott sem éppen hitvesi hűségéről vált híressé. A keleti országrész hetmanja (katonai vezetője), Szamojlovics elfogta és szolgálatába vette. Orosz diplomáciai küldetéseket teljesített, ura bukása után pedig huszonnégy évig ő lépett a helyébe. Iskolákat alapított, fellendítette a gazdaságot, és bőkezűen támogatta a különféle művészeteket. Amikor a svédek megtámadták Lengyelországot, Mazeppa az orosz cár, Nagy Péter oldalán harcolt ellenük. Óriási vereséget szenvedtek, a svédek Varsót is bevették, Nyugat-Ukrajnában pedig lázadás tört ki. A cár Mazepát küldte oda, hogy rendet tegyen, aki végül egyesítette a keleti és nyugati kozák törzseket, titokban pedig szövetségre lépett a svédekkel, hogy Ukrajna ne kerüljön újra lengyel-orosz fennhatóság alá. A titok természetesen kiderült, az oroszok óriási vereséget mértek Mazeppa seregére (1709, Poltava). A mai Ukrajnában egyesek nemzeti hősként tisztelik, mások az oroszok árulójaként tartják számon Mazepát, mindenesetre a csata helyszínén emlékművet állítottak neki.

Daniel Beyel: Mazeppa, 1704

A Mazeppa-műalkotások tehát egy politikus életének egyetlen, egyébként nem is túl jól dokumentált epizódját dolgozzák fel (a történet teljes egészében Jan Chryzostom Pasek néhol rokonszenvtől, itt inkább ellenszenvtől színezett memoárjaiban olvasható). A téma azonban rendkívül népszerűnek számított a 19. században, mivel több értelemben is összekapcsolódott a szabadság eszméjével. Politikai szempontból Mazeppa szabadságharcosnak számított, így érthető módon népszerűvé vált a forradalmi hullámok idején. Mint magánember ugyanakkor a józan észnek ellentmondó szenvedélyért nyerte el büntetését, vagyis olyan szenvedély miatt, amivel a romantika kora valójában mélyen rokonszenvezett.

Egyébként is nagy divatja volt a szélsőséges egyéni érzelmek, az atrocitások, a vadság és a horrorjelenetek ábrázolásának. Mazeppa története ráadásul a messi múltba és – akkori nyugat-európai szemszögből – egzotikus keleti országba repít, ami szintén közel áll a 19. század lelkivilágához, éppúgy, mint a természetkultusz. A természet egyszerre ihlető forrás és alkalmas az egyén lelkiállapotának kivetítésére, a történet másik főszereplőjét, a lovat pedig számos korabeli festő dicsőítette mint a legnemesebb állatot.

John Frederick Herring: Mazeppa surrounded by horses, Horace Vernet nyomán, c1833

Nyugat-Európában Voltaire *Histoire de Charles XII* című kötetéből vált ismertté a történet (1731), de már itt is nagy változások láthatók Pasek visszaemlékezéséhez képest. Mazeppát nem a szomszédos birtokon, hanem lengyel földön kötik a ló hátára, az állat Ukrajnába, vagyis hazájába menekül. Parasztok menekítik meg a súlyosan sebesült férfit, majd választják vezetőjüké. Dorville regényében tovább duzzad a legenda azzal, hogy a hős szerelmének férje kegyetlen, zsarnoki alak, és Mazeppa később, már hadvezérként visszatér lengyel földre, hogy kiszabadítsa a nőt (aki bizonyos változatokban, jó romantikus regény módjára, éppen a szabadító karjaiban hal meg).

A Mazeppa-sztori legismertebb feldolgozása Byron epikus költeménye (1817–1818., Velence), amely futótűzként terjedt Európában: néhány éven belül napvilágot látott német, francia, orosz, olasz, spanyol és holland fordítása is. A történet elemei röviden: a betörtlen (!) ló három napon át vágta a sztyeppén, erdőn és hideg folyón át, mígnem összeesik; Mazeppa megmeneküléséről a szerző nem árul el részleteket, a hőst egy kunyhóban látjuk viszont, ahol ápolják.

Victor Hugo költeménye 1828-ban készült, Louis Boulanger festményének (*Le supplice de Mazeppa*) ihletésére, és a *Les Orientales* című sorozat 34. darabjaként jelent meg – Ukrajna és Oroszország akkoriban épp eléggé távolinak, népei épp eléggé különösnek számítottak ahhoz, hogy a keleti országokhoz sorolják őket. Hugo jól ismerte Byron alkotását, néhol szorosán követte is, ám az övé már nem epikus-kalandos költemény: a mű második része filozofikus magasságokba emeli a legendát. Mazeppa a művész metaforájává válik, a ló pedig az ő zsenijét személyesíti meg, azt a belső teremtő erőt, ami közömbösségen, magányon, szenvedésen át végighajszolja a művészt az életen, és megérleli szellemét. Bár a ló végül megadja magát, előbb eljuttatja Mazeppát oda, ahol felismerik és megkoronázzák majd. Ez a megvetett, saját korában el nem ismert művész apoteózisa, azé, aki nem követte konvenciókat és ezért elszigetelődött – vajon miért tetszett meg a téma Lisztnek...?

Louis Boulanger: *Le supplice de Mazeppa*, 1827

A történetet többek között Puskin is feldolgozta, de Mazeppa alakja természetesen nem csak a magas irodalmat hódította meg. Írtak róla egy 1842-es almanachban, angol kaland- és német történelmi regény született a legendából, sőt úgynevezett hippodramaként is színpadra állították: ebben a furcsa hibrid műfajban zenét és színjátékot vegyítettek tánccal és lovasbemutatóval. Párizsban, a Cirque Olympique-ban 1825-ben mutatták be a *Mazeppa ou le cheval tartare* című darabot, amely az 1830-as évekre már angol változatban is bejárta Európát.

Nem tudjuk, Liszt ismerte-e Géricault 1820 körül készült olajfestményét és litográfiáját. Létezik ezenfelül két Delacroix-alkotás 1824 tájáról (az olajfestmény ma Kairóban található, alig ismert, és gyakran keverik az azonos című vízfestménnyel); híres volt Vernet két képe, a *Mazeppa aux chevaux* és a *Mazeppa et les loups* is, illetve Boulanger *Les supplices de Mazeppa* című festménye. A legenda a zeneszerzőket is megihlette, Liszt szimfonikus költeményén kívül a legismertebb zenemű Csajkovszkij operája. A legkorábbi ismert zongoradarabot Carl Loewe komponálta 1830 körül, Byron nyomán. Magyarázatot is kiadtak hozzá azok számára, akik nem ismerik a verset, ám ebben nincs szó nőről, csupán kegyetlen uralkodóról, aki ellen fel kell venni a harcot.

Horace Vernet: *Mazeppa et les loups*, 1826

Liszt szimfonikus költeménye több lépcsőben keletkezett. Valószínűleg 1832-ből maradt fenn az a befejezetlen Mazeppa-vázlat, amelynek a későbbi zenei anyaghoz nincs köze. *Études pour le Piano-Forte en quarante-huit exercices dans tous les tons majeurs et mineurs* címmel 1826-ban látott napvilágot az a 12 darabból álló sorozat, amit tervével ellentétben Liszt sohasem bővített további kompozíciókkal, és amelyben a negyedik mű a Mazeppa elődje. Liszt 1837-ben a Comói-tó partján átdolgozta ezeket az etűdöket, így keletkezett a *Grandes études*, amelynek ajánlása a zeneszerző egykori tanárának, Czernynek szól. A negyedik darab teljes átalakuláson ment keresztül, és jelentősen ki is bővült. 1841-ből való a Mazeppa-etűd első verziója, amely úgy készült, hogy Liszt a *Grandes études* negyedik darabjához elő- és

utójátékot komponált, és címet adott neki. Ekkor éppen harmadik angliai koncertturnéján járt, és a szigetországban tombolt a Mazeppa-őrület: sok hasonló témájú színpadi előadás és újságcikk született. Liszt még ugyanebben az évben el is játszotta a darabot a párizsi Érard-szalomban, majd a 25 *Grandes études brillantes* című sorozat ötödik darabjaként és önállóan is kiadták.

Weimari időszaka kezdetén, 1851-ben sok más zongoradarabjával együtt Liszt a *Grandes études* sorozatot is revízióknak vetette alá, így keletkezett a közismert *Études d'exécution transcendante*. A Mazeppa-etűdbe a bevezető ütemek után „Cadenza ad libitum” került, ezen felül a zeneszerző főleg metrikai és játéktechnikai módosításokat eszközölt. A darab az alapvető zenei anyag ötszöri variációjából és kibővített utójátékból áll. Nem Liszt az egyetlen egyébként, aki virtuóz zongoradarabot írt a témából; több galopp, polka, keringő, parafrázis és fantázia fennmaradt, amelyet Mazeppa ihletett, balladaszerű vokális kompozíciók is léteznek, sőt William Balfe írt zeneszerző kantátát szentelt az egykori hetman történetének.

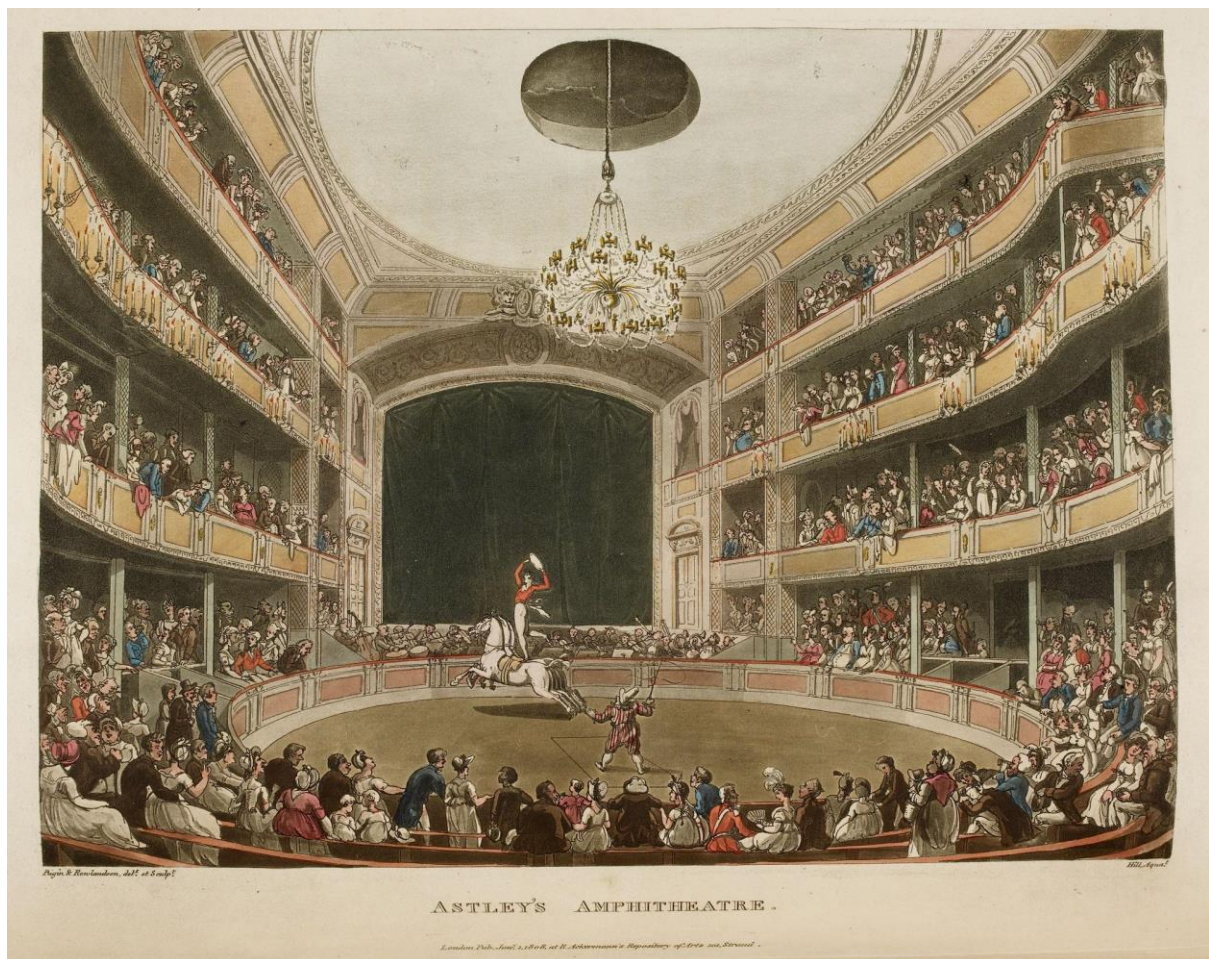

Mazeppa-keringők Balfe kantátájából vett témákra, 19. század közepe, © Victoria and Albert Museum, London

Liszt szimfonikus költeményének vázlatára (úgynevezett particella, tehát 2-6 soros zongorakotta, amelyben a hangszerelést csak szavak jelzik) 1851 első hetében, rendkívül rövid idő alatt készült el. Nem a Mazeppa-etűd legutolsó változatán alapul, hanem az azt megelőző verzió, hiszen Liszt a *Transzcendens etűdöket* csak később öntötte végleges formába. A zeneszerző ekkor még kevés tapasztalattal rendelkezett a szimfonikus írásmód terén, így valamivel később valószínűleg Joachim Raff közreműködésével hangszerelte meg a művet. Az ősbemutatóra 1854. április 16-án, húsvétvasárnap került sor Liszt vezényletével,

1856-ban pedig megjelent a darab nyomtatásban. A *Tasso* mellett ez Liszt legszínesebb, legkidolgozottabb hangszerelésű szimfonikus költeménye: piccolo, fuvola, oboa, angolkürt, klarinét, basszusklarinét, fagott, kürt, trombita, tenorharsona, basszusharsona, tuba, hegedű, brácsa, cselló, nagybőgő, ütődob, triangulum, cintányér és nagydob is szerepel benne, egyedül a hárfa maradt ki belőle. A darab ajánlása a zeneszerző második élettársának, Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegnének szól, és több családi eseményen is elhangzott. Carolyne lányának, Marie-nak 18. születésnapján például Liszt a helyszínen rögtönzött zongoraátiratban játszotta el, amikor pedig anya és lánya Rómában meglátogatta a már 60 éves Lisztet, a mester Hans von Bülow-val kézzongorás átiratban szólaltatta meg a *Mazeppát*.

Szimfonikus költeményeknél megszokott módon eredetileg programadó előszó is tartozott a darabhoz, amelyben Liszt (vagy talán a hercegné, aki gyakran részt vett a zeneszerző írásainak megszövegezésében) Hugo versének egyes sorait idézte és kommentálta. Ezt végül nem tüntették fel sehol, helyette Liszt magát a költeményt és a belőle készített német fordítást terjesztette. Ez azt sugallja, hogy a Hugo-féle feldolgozás lehetett a fő ihlető forrás; az a szimbolikus jelentés, amellyel a francia költő felruházta Mazeppa történetét, valóban kulcsfontosságú, hiszen miután Liszt befejezte virtuóz karrierjét, a többség zeneszerzőként nem volt hajlandó elismerni őt, így könnyen azonosulhatott a legendás alakokkal. Valószínű azonban, hogy Byron költeménye, a népszerű hippodráma, valamint Vernet festményei is hatottak rá.

Astley's Amphitheatre, a lovasbemutatók egyik helyszíne; illusztráció a Microcosm of London c. könyvből, 1808–1810

A darab meghallgatásához ezt a viszonylag friss és nagyszerű felvételt ajánlom, kövessük végig együtt a perc-másodperc adatok segítségével:

<https://open.spotify.com/album/146OA0NfJCEBIYFji7GFXS>

Rettenetes rikoltás harsan fel a zenekaron, majd surrogó triolákkal indul meg a pokoli lovaglás, a ló patáinak dobogása is hallhatóvá válik. Mazeppa méltóságteljes és mégis nyers témája a mélyrezeseken és a mélyvonósokon jelenik meg először (1:20). Az első variációban (2:23) a teljes fúvóskaron, magasabb fekvésben szólal meg a téma a vonósok kíséretével, majd a rezesek ismét magukhoz ragadják a szót, mígnem minden elsötétül és lecsendesedik – talán a háromnapos út első éjszakájának rejtélyes zenéje ez (3:39), amire ugyanakkor a zenei folyamatnak és a hallgatónak is szüksége van, hogy fellélegezhessen a második variáció előtt.

A második variáció (3:57) fájdalmas, moll hangnemű, Mazeppa témája a fuvola, az oboa, a klarinét, az angolkürt és a trombita hangján panaszkodik (még a hős sóhajait is hallhatjuk), amit különös vonóeffektusok kísérnek. Ez a szakasz a kortársak közül többeket szárny-surrogásra, sőt madárhangokra emlékeztetett. Éjszakai madarokról egyébként Hugonál is szó esik, és a Mazeppa-festményeken is gyakran megjelenítették őket.

Eugène Delacroix: Mazeppa (a vízfestmény), c1824

Még tragikusabb hangvételi a harmadik variáció (5:13), amelybe egyben kidolgozás jellegű szakasz ékelődik, mivel a korábban bemutatott témafejet különféle hangszerek szólaltatják meg és szövik tovább. A hagyományos forma tisztán zenei követelményei itt felülírják az illusztráció igényét, hiszen ennek a szakasznak a programhoz semmi köze. A negyedik variáció (6:49) nagyon közel áll a téma első megjelenéséhez, csak viharzóbb jellegű – íme a visszatérés, vagyis a szonátaforma harmadik része.

A drámai csúcspont az ötödik variációban (7:54) következik be, amikor Mazeppa lóva a földre rogy. A zene lassul és halkul, a ritkuló és egyre erőtlenebb timpaniütések mintha az

állat szívverését ábrázolnák. Mazeppát is elhagyja az ereje, a mozdulatlan lóhoz kötözve a biztos halál vár rá; a következő lassú szakaszban az ő megtört panaszát halljuk (9:07).

Bár az etűdben Liszt mindössze néhány dúr akkorddal jelezte a halál felett aratott győzelmet, prózáiban fogalmazva a hős megmenekülését, a szimfonikus költeményt diadalmas, gyors tempójú finálé zárja. Győzedelmes fanfárral és indulóval közelednek a kozákok (11:25), akik megszabadítják Mazeppát; ez a téma Liszt *Arbeiterchor* című darabjából származik (szövegét a zeneszerző egyik szabadkőműves barátja írta, valószínűleg 1843-ban készült, és az 1848-as *Marche héroïque* című zongoradarabban is megjelenik). Hugo nyomán azt is mondhatjuk, itt érkezik el a művész apoteózis. A következő szakasz keleties tánczenéje (12:42) kozák táncként vonult be a szakirodalomba. Ezután Liszt virtuóz módon kombinálja a korábbi részek egyes motívumait, végül Mazeppa témája méltóságteljes dúrban hangzik fel. Persze a zeneszerzőnek arra is van gondja, hogy a zárás harmóniai színezetével emlékeztessen az idáig megtett, korántsem békés és boldog útra.

A szimfonikus költeményből a szerző kézzongorás és négykezes átíratot készített, tanítványai, például Carl Tausig és August Stradal pedig két kézre is átírták. Az első előadások meglehetősen nagy sikerrel zajlottak: a weimari bemutató után Sondershausenben kétszer is elhangzott a darab, az ottani Kapellmeister, Eduard Stein kezdeményezésére, és nagyon kedvezően fogadták. Liszt 1857 februárjában vállalkozott arra, hogy a *Les Préludes* és az *Esz-dúr zongoraverseny* mellett a *Mazeppát* is elvezényelje egy jótékonysági koncerten a lipcsei Gewandhausban. Nagy merészség volt ez a részéről, tekintve, hogy Lipcse a konzervatív zeneszerzés egyik bástyája volt, és modern műveket nem nagyon játszottak ott, vagy ha mégis, azoknak foggal-körömmel nekiestek. A közönség nem is fogadta annyira rosszul a *Mazeppát*, ám egyes kritikusok kijelentették, hogy a szép zene korszakának ezzel az abnormális művel vége szakadt. Ízléstelen, pusztán zajnak minősíthető, túlságosan hatásvadász darab, amelyet elmebeteg téma ihletett. Hugo szimbolikájának nyomát sem találták benne, csupán nyers hangfestésekre figyeltek fel.

Utolsó weimari éveiben Liszt maga már nem vezényelte a darabot, de tanítványai igen. Bülow például 1859-ben Prágában aratott vele sikert. A zeneszerző életének vége felé aztán a *Mazeppa* egyre nagyobb népszerűsége tett szert német nyelvterületen és nemzetközileg egyaránt, a 20. század első évtizedeiben pedig Liszt legkedveltebb és legtöbbször előadott darabjai közé került.

Molnár Fanni